

Αλέξανδρος - Ανδρέας Κύρτσης

Ο Α. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ
ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ
ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ*

Η διερεύνηση των θεωρητικών προτιμήσεων μιας ιστορικής προσωπικότητας, που κάποτε έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική σκηνή, δεν αποτελεί πάντα τον πιο δόκιμο τρόπο ανάλυσης των ιδεολογικών διαστάσεων των πολιτικών διαδικασιών. Αν και συχνά οι χαρισματικές προσωπικότητες συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση τόσο του ύφους όσο και του περιεχομένου του κυρίαρχου στην εποχή τους πολιτικού λόγου, ούτε η δόμηση της δημοσιότητας ούτε οι διαδικασίες πολιτικής κινητοποίησης της κοινωνίας μπορούν να αναχθούν στις ομιλίες που αρθρώνουν οι πολιτικοί ηγέτες. Εάν θέλουμε να εκτιμήσουμε το βάρος και τη σημασία των τρόπων με τους οποίους οι πολιτικές ελίτ απευθύνονται προς τα ακροατήριά τους, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη, μεταξύ άλλων, παραμέτρους που συνδέονται με την εξάρτηση της λειτουργίας των πολιτικών συστημάτων από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Τα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής επικοινωνίας, για παράδειγμα, επιτρέπουν τη διάδοση ενός προσωπικού πολιτικού ύφους εις βάρος του περιεχομένου του πολιτικού λόγου. Τέτοιες τάσεις υπερτονισμού των συναισθηματικών εγχλήσεων, που περιέχονται στους τρόπους εκφοράς των πολιτικών ιδεολογιών και επισκιάζουν τις εγχειρηματικές διαστάσεις του πολιτικού λόγου, μπορεί να ενταθούν όταν οι πολιτικοί ηγέτες αποσκοπούν στην πολυσυλλεκτική κινητοποίηση κοινωνικά και ιδεολογικά ετερόκλητων τμημάτων του πληθυσμού. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, τα θεωρητικά στοιχεία που συνθέτουν τον πολιτικό λόγο των ηγετών δεν αντικατοπτρίζονται με άμεσο τρόπο στις πολιτικές διαδικασίες¹. Έτσι, η μελέτη του λόγου ενός πολιτικού ηγέτη μπορεί να συσκοτίσει αντί να φωτίσει τις σχέσεις εκείνες που διαμορφώνουν την πολιτική ιδεολογία ως επικοινωνιακό γεγονός, και να μας οδηγήσει στην αναγωγή των ιστορικών γεγονότων στις προθέσεις ενός ατόμου.

Προκειμένου όμως να κατανοήσουμε το ρόλο του Α. Παπαναστασίου και την επιρροή που άσκησε πάνω στα πολιτικά πράγματα επί τριάντα χρόνια, κάθε άλλο παρά αδόκιμο είναι να αναφερθούμε στις θεωρητικές καταβολές του

* Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε στα *Ιστορικά*, τχ. 9 (Δεκέμβριος 1988).

1. Για τη διάκριση μεταξύ θεμελιωδών και εγχειρηματικών στοιχείων της πολιτικής ιδεολογίας, βλ. M. Seliger, *Ideology and Politics*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1976.

πολιτικού λόγου που εξέφρασε και στη θεωρητική έμπνευση πολλών ενεργειών του.

Ο Παπαναστασίου διέφερε ουσιαστικά από την πλειοψηφία των ελλήνων πολιτικών της εποχής του. Η ιδιοτυπία του, μεταξύ άλλων, έγκειται στο γεγονός ότι συνέδεσε την παρουσία του με τις δυνατότητες που παρείχε η πολιτική σκηνή και οι μηχανισμοί πολιτικής εκπροσώπησης, χωρίς να περιορίζεται μόνο στην επιδίωξη πρωθυπουργικών και υπουργικών θώκων. Είναι ο πολιτικός που προσπάθησε να επηρεάσει τους μηχανισμούς πολιτικής παρέμβασης ακόμα κι όταν δεν είχε άμεση πρόσβαση στην κυβερνητική εξουσία, χωρίς να θεωρεί ότι η άσκηση αντιπολίτευσης αποκλείει την παράλληλη επιρροή στις ενέργειες του κρατικού μηχανισμού. Χρησιμοποίησε όσο κανένας άλλος στα χρόνια του την τεχνική του πολιτικού συνασπισμού, κυρίως μέσα στο κοινοβούλιο, αλλά και έξω απ' αυτό, όταν θεωρούσε ότι οι πολιτικές κρίσεις, όπως τις ερμήνευε, δεν έδιναν διαφορετικές διεξόδους².

Παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας ο εκφραστής μιας σχετικά μικρής αλλά με μεγάλη επιρροή ομάδας πολιτικοποιημένων μεταρρυθμιστών διανοουμένων και υψηλών κρατικών λειτουργών. Αυτό το στοιχείο του κοινωνικού προσδιορισμού των κομματικών σχηματισμών που εκπροσώπησε δεν έδινε μεγάλα περιθώρια αναντιστοιχίας μεταξύ διακηρύξεων και θεωρητικών συζητήσεων. Μια τέτοια αναντιστοιχία θα οδηγούσε σε απομάκρυνση από το ρόλο του διανοούμενου πολιτικού, τον οποίο με επιμονή υποδύονταν τόσο ο Παπαναστασίου όσο και οι κυριότεροι από τους συνεργάτες του³. Ο Παπαναστασίου εξέφρασε όχι μόνο ως πολιτικός αλλά και ως διανοούμενος τους προβληματισμούς άλλων διανοουμένων, και σε πολλές περιπτώσεις λειτούργησε ως οργανωτής της διανόησης· ακόμη, επηρέασε και την εξέλιξη της πανεπιστημιακής κοινότητας του Μεσοπολέμου⁴.

2. Σε πολλές περιπτώσεις ο Παπαναστασίου συμπάχησε με τους στρατιωτικούς, ή υποστήριξε την πρόσκαιρη εφαρμογή αυταρχικών μέτρων, που δεν ήταν σύμφωνα με τις κοινοβουλευτικές αρχές. Λεπτομέρειες για την πολιτική τακτική του Παπαναστασίου περιέχονται στο: Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, «Ίκαρος», Αθήνα 1955.

3. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά το 1909 και μέχρι το 1940, εμφανίζεται η τάση μεταφοράς από το εξωτερικό ορισμένων ρόλων που είχαν αποκτήσει μεγάλη θεσμική σημασία, και στους οποίους στηριζόταν η συγκρότηση επιστημονικών εταιρειών και η σχέση διανόησης και πολιτικής. Γύρω από αυτούς τους ρόλους, όπως αναπτύσσονται στα πλαίσια της γερμανικής διανόησης, βλ. F. K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890-1933*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1969.

4. Συνέβαλε όχι μόνο στην ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας στα 1908, που γρήγορα όμως απέκτησε κομματικό χαρακτήρα, αλλά και στη μετεξέλιξή της στην περισσότερο επιστημονική Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, η οποία εξέ-

Πάνω απ' όλα όμως ο Παπαναστασίου υπήρξε ένας κοινωνικός τεχνολόγος, που πίστευε στην εμφύτευση—βάσει ξένων προτύπων, κατάλληλων όμως για την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας—λειτουργικών σχέσεων που θα προωθούσαν τον εκσυγχρονισμό, χωρίς όμως παρενέργειες, όπως αυτές που προκύπτουν από τις διάφορες μορφές κοινωνικής ανισότητας⁵. Η κοινωνικοτεχνολογική του αντίληψη αντανακλάται στο νομοθετικό του έργο. Στόχος του είναι η διαμόρφωση ενός «στοργικού» κράτους που, όπως έλεγε, θα μπορούσε να είναι ο πατέρας τόσο των εργοδοτών όσο και των εργατών. Παρά τα πατερναλιστικά στοιχεία των απόψεών του, όμως, θεωρεί τη δυνατότητα δημόσιας έκφρασης της κοινωνικής δυσaréσκειας κεντρικό συστατικό της πολιτικής δημοκρατίας, και της προσδίδει μια λειτουργική σημασία: η έκφραση αιτημάτων επιτρέπει την πιστοποίηση των ανγκών και των αντιθέσεων και προσφέρει την απαραίτητη πληροφορία που προϋποθέτει η διατύπωση κάθε κοινωνικής τεχνολογίας. Το κράτος πρέπει, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Παπαναστασίου, να ανταποκριθεί αποκαθιστώντας την κοινωνική αρμονία, μια και καμίας κοινωνικής τάξης τα μέλη δεν πρέπει να επιβάλλουν τις θελήσεις τους βιαίως στα μέλη άλλων τάξεων⁶.

Ο Παπαναστασίου, στην προσπάθειά του να εκφράσει έναν πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό ορθολογισμό, διαπνέεται από μια λειτουργιστική αντίληψη. Ο τρόπος θεώρησης των πραγμάτων που τον χαρακτηρίζει δεν είναι στατικός. Η διαμόρφωση αρμονικών σχέσεων είναι γι' αυτόν συνάρτηση συνεχών κοινωνικών ανακατατάξεων και μετασχηματισμών της πολιτικής σκηνής. Συγχρόνως πιστεύει στη σημασία της επιστημονικής διάγνωσης των κοινωνικών προβλημάτων και στον καταλυτικό ρόλο μιας ελίτ διανοουμένων. Την πίστη του στην επιστήμη—που δεν παραλείπει να την εκφράσει ακόμη και με τον πολιτικό λόγο που αρθρώνει στις συνεδριάσεις της Βουλής—συμμερίζονται τα περισσότερα στελέχη του, καθώς και πολλοί από τους πολιτικούς του Κόμματος των Φιλελευθέρων, που τον θεωρούν χρήσιμο, ή πάντως τον ανέχονται, παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις που προβάλλουν στις πολιτικές του προτάσεις⁷.

βλ. την *Εξιθεώρησιν των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* και, μετά το 1921, το *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (υπό την διεύθυνση του Δ. Καλιτσουδάκη). Γνωστός είναι επίσης ο ρόλος του στη δημιουργία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Β. Κυριαζόπουλος, *Τα πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1976, Ν. Παναζόπουλος, «Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεμελιωτής της Δημοκρατίας, ιδρυτής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Αρμενόπουλος*, τ. 31 (1977), σ. 1-4.

5. Οι αντιλήψεις αυτές διαγράφονται με σαφήνεια ήδη από το 1909 σ' ένα τεύχος που περιέχει το κείμενο που επέδωσε το διοικητικό συμβούλιο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας στον συνταγματάρχη Ν. Ζορμπά, αρχηγό του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Το κείμενο με τον τίτλο «Τί πρέπει να γίνει» συνέταξε ο ίδιος ο Παπαναστασίου.

6. Αγόρευση περί κοινωνικής πολιτικής στη Δ' Συντακτική Βουλή, 18 Μαρτίου 1925.

7. Οι απόψεις του για τη σχέση επιστήμης και πολιτικής είναι διατυπωμένες στο

Ο ιδιαίτερος αυτός ρόλος του Παπαναστασίου παραμερίζει πολλούς από τους κινδύνους που ελλοχεύουν όταν αναλύει κανείς τις ιδεολογικές διαστάσεις πολιτικών διαδικασιών, παραπέμποντας στις θεωρητικές προτιμήσεις ενός ατόμου. Αντίθετα απ' ό,τι ισχύει σε άλλες περιπτώσεις, η ανάλυση της πολιτικής του δράσης προϋποθέτει την αποκάλυψη των πηγών της σκέψης του.

Η παράθεση των πραγματολογικών στοιχείων που ακολουθεί στηρίζεται στη παραδοχή ότι τα φοιτητικά χρόνια του Παπαναστασίου, ιδιαίτερα στη Γερμανία και στην Αγγλία, ήταν καθοριστικά όχι μόνο για τη θεωρητική του σκέψη αλλά και για τα πρότυπα πολιτικής δράσης που υιοθέτησε και την πολιτική κουλτούρα που εξέφραζε⁸.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Παπαναστασίος δεν πήγε στο εξωτερικό με την ιδιότητα του ανώριμου προπτυχιακού φοιτητή. Φτάνει στη Γερμανία σε ηλικία 26 ετών, μετά από σπουδές και δικηγορία στην Αθήνα. Οι φοιτητικές του σημειώσεις δείχνουν ότι έχει μεταβεί στο Βερολίνο με συγκεκριμένη πρόθεση: να συλλέξει τις γνώσεις και τα στοιχεία που θα του επιτρέψουν, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, να εισαγάγει «νέα συστήματα», που θα αντικαταστήσουν τα παλιά. Δεν νομίζω ότι μπορεί να εξηγηθεί δικφορετικά η τόσο συστηματική συλλογή στοιχείων γύρω από την οργάνωση των αγροτικών συνεταιρισμών, την αγροτική πίστη, τα ζητήματα αγροτικής τεχνολογίας, ιδιαίτερα αγροτικών εργαλείων και αρδευτικών έργων. Καταγράφει τα λογιστικά συστήματα που εφαρμόζουν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί και οι τράπεζες που ασχολούνται με αγροτική πίστη και αντιγράφει στα τετράδιά του καταστατικά συνεταιρισμών και νόμους που αφορούν την αγροτική οικονομία. Οι καταγραφές του δεν περιορίζονται σε υλικό που προέρχεται από τον γερμανόφωνο χώρο. Αν και οι καταγραφές στοιχείων γύρω από τις *Raiffeisenbanken* και των σχετικών αγροτικών ασφαλίσεων καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος των σημειώσεών του⁹, δείχνει έντονο ενδιαφέρον για την κατάσταση στη Γαλλία, την Αγγλία και την Ιταλία. Μελετά ακόμη την οργάνωση των αγροτικών συνεταιρισμών στις ΗΠΑ, συλλέγοντας σχετική βιβλιογραφία, και αποτολμά αναλύσεις της αμερικανικής αγροτικής οικονομίας, χρησιμοποιώντας τις ομοσπονδιακές αγροτικές στατιστικές των ΗΠΑ.

μικρό δοκίμιο «Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής», *Επιθεώρησης Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, τ. Ι, τχ. Α' (1908). (Ανατύπωση στο: Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα 1957, σ. 4-21).

8. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται εδώ περιέχονται στους φακέλους 125 - 134 του Αρχείου Παπαναστασίου, που φυλάσσεται στο Δημαρχείο Λεβιδίου. Το υλικό αυτό αποτελείται κυρίως από σημειώσεις και μη ταξινομημένα φυλλάδια και άλλο έντυπο υλικό της περιόδου 1902-1907.

9. Για την ανάπτυξη και τη σημασία των αγροτικών συνεταιρικών τραπεζών και τη συμβολή του Friedrich Raiffeisen, βλ. A. Birnie, *An Economic History of Europe, 1760 - 1939*, Methuen, Λονδίνο 1966, σ. 171-176.

Είναι φυσικό, όσοι Έλληνες διακατέχονται από εκσυγχρονιστικές ιδέες κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα να ασχολούνται με τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας. Η βιογραφική έρευνα όμως και η κοινωνική ιστορία της περιόδου θα πρέπει να μας αποκαλύψουν τους συγκεκριμένους λόγους που ώθησαν τον Παπαναστασίου σ' αυτή την τόσο έντονη ενασχόληση, στην οποία αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του χρόνου του κατά την περίοδο 1902-1907 και, όπως θα δούμε, αποτελεί μια σημαντική συνιστώσα του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζει τις θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης. Ίσως πληροφορίες γύρω από τα κίνητρα και τις κοινωνικές διαδικασίες που κρύβονται πίσω απ' αυτή την εξέλιξη των ενδιαφερόντων ενός νεαρού διανοούμενου της εποχής έχουν σημασία που υπερβαίνει το πλαίσιο της βιογραφίας μιας πολιτικής προσωπικότητας.

Για τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου —που διήρκεσαν από το 1902 μέχρι το καλοκαίρι του 1905— είναι γνωστές πολλές λεπτομέρειες¹⁰. Το χρόνο αυτό τον αφιέρωσε, παρά τις δραστηριότητες στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, στην παρακολούθηση κυρίως οικονομολογικών, φιλοσοφικών και κοινωνιολογικών μαθημάτων. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως από τον κατάλογο των μαθημάτων έχουν, για το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ, οι κύριες επιρροές στη σκέψη του, τα σημαντικότερα ονόματα διανοητών, των οποίων μαθήματα παρακολούθησε, και η εικόνα που προκύπτει από τα θέματα που κυριαρχούν στο μεγαλύτερο μέρος των φοιτητικών του σημειώσεων.

Στο Βερολίνο της εποχής μεσουρανούν οι ακαδημαϊκοί εκπρόσωποι του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής (*Verein für Sozialpolitik*), οι αποκαλούμενοι *Kathedersozialisten* (από καθέδρας σοσιαλιστές)¹¹. Δύο από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της γενιάς των ιδρυτών του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής, που αντιπροσωπεύουν συγχρόνως και δύο ως προς πολλά σημεία αποκλίνουσες τάσεις, ο *Gustav Schmoller* και ο *Adolf Wagner*, συγκαταλέγονται μεταξύ των καθηγητών του Παπαναστασίου¹².

Οι αντιλήψεις κοινωνικής πολιτικής που αναπτύσσονται στα πλαίσια αυτού του κύκλου στοχεύουν αφενός στην υπέρβαση του μαντσεστεριανού φιλελευθερισμού, αφετέρου στην αντιμετώπιση της εξάπλωσης των μαρξιστικών ιδεών στο εργατικό κίνημα. Η ανάγκη κοινωνικής πολιτικής πηγάζει κατά τους *Kathedersozialisten* από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός παράγει κοινωνικές πα-

10. Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος» στο: Γ. Θ. Μυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 329-344.

11. Μέλη του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής δεν ήταν μόνο επιστήμονες. Μεταξύ των επιστημόνων αναπτύσσονται έντονες θεωρητικές και πολιτικές διαμάχες· βλ. D. Lindenlaub, *Richtungskämpfe im Verein für Sozialpolitik*, F. Steiner, Wiesbaden 1967.

12. Ψαλιδόπουλος, ό.π.

θολογίες που, αν δεν θεραπευτούν, μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνικές εκρήξεις. Οι Kathedersozialisten δεν είναι βέβαια ο μόνος κύκλος διανοουμένων που προσανατολίζεται σε τέτοιους προβληματισμούς. Ιδίως μετά την οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1870, και κατά τη φάση της σταδιακής οικονομικής ανάκαμψης του τέλους του 19ου αιώνα, το εργατικό ζήτημα απασχολεί όλο και περισσότερους κύκλους, που όχι μόνο δεν ταυτίζονται με το εργατικό κίνημα αλλά και ενεργούν με κύριο στόχο τη μείωση της επιρροής του.

Τόσο η καθολική όσο και οι προτεσταντικές Εκκλησίες δεν μένουν αμέτοχες στις προσπάθειες διατύπωσης απόψεων γύρω από ζητήματα κοινωνικής πολιτικής. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος που εκδίδει ο πάπας Λέων ΙΓ' στα 1891 (*rerum novarum*), στην οποία αναφέρεται στην κατάσταση των εργατών και διατυπώνει θέσεις γύρω από τον τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία θα πρέπει να ενεργήσει ώστε να επιτευχθεί η άμβλυνση των προβλημάτων τους¹³.

Η ανάπτυξη ανάλογων απόψεων γύρω από ζητήματα κοινωνικής πολιτικής αλλά και θεωριών κοινωνικής μεταρρύθμισης στο χώρο της Γερμανίας, δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ραγδαίας ανάπτυξης του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και της ανάγκης να υπάρξει ένα αντίβαρο στις πιέσεις που αυτό ασκεί. Αν και οι ιστορικές καταβολές των θεωριών κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής μεταρρύθμισης στα πλαίσια των αστικών καθεστώτων πρέπει να αναζητηθεί σε ευρύτερες ευρωπαϊκές διαδικασίες¹⁴, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ορισμένες γερμανικές ιδιαιτερότητες. Οι πρωσικές παραδόσεις, σύμφωνα με τις οποίες η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης πρέπει να συνδέεται με συστήματα κοινωνικής προστασίας που συγχρόνως μειώνουν τις πιέσεις για την ανατροπή των υπάρχουσών κοινωνικών ιεραρχιών, αποτελούν ση-

13. «Rundschreiben des Papstes Leo XIII. über die Arbeiterfrage vom 17. Mai 1891», στο: K. Diehl - P. Mombert (εκδ.), *Sozialpolitik*, Ullstein, Φραγκφούρτη - Βερολίνο - Βιέννη 1984, σ. 96-134. Επίσης: R. L. Camp, *The Papal Ideology of Social Reform*, E. J. Brill, Leiden 1969.

14. Η σχέση γερμανικού ιστορισμού και θεωριών κοινωνικής πολιτικής είναι γνωστές (J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1986, σ. 801 - 824). Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, πέρα από τη σημασία των διαφόρων τάσεων του κοινωνικού ρομαντισμού και των προ του Marx σοσιαλιστών, παρατηρείται ιδιαίτερα μετά το 1850 μια στροφή προς την ενασχόληση με τα θεσμικά, πολιτικά και ηθικά πλαίσια στα οποία εγγράφονται οι οικονομικές σχέσεις. Η τάση απομάκρυνσης από τα αφηρημένα σχήματα της κλασικής πολιτικής οικονομίας θέτει τα θεμέλια των θεωριών κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής μεταρρύθμισης που αναπτύσσονται προς το τέλος του 19ου αι.: βλ. S. Clarke, *Marx, Marginalism and Modern Sociology*, Macmillan, Λονδίνο 1982, ιδιαίτερα σ. 136 κ.ε.

μαντικό στοιχείο του κοινωνικοϊστορικού υπόβαθρου των ιδεών που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής¹⁵.

Ο Παπαναστασίου βρέθηκε κάτω από την άμεση επιρροή του πιο συντηρητικού τμήματος του Σωματείου. Οι περισσότεροι εκπρόσωποι αυτού του τμήματος αναγνώριζαν στον Κάιζερ έναν κεντρικό εξισορροπιστικό ρόλο, απαραίτητο για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, την κοινωνική ενσωμάτωση και πειθάρχηση των εργατών, αλλά και για τον περιορισμό της ενδεχόμενης ασυδοσίας των κεφαλαιοκρατών, που οδηγεί σε όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων. (Μερικοί από τους Kathedersozialisten, όπως ο Schmoller, και ο Sombart αργότερα, υπήρξαν μυστικοσύμβουλοι του Γουλιέλμου Β'.)

Οι σημαντικότεροι ίσως δάσκαλοι του Παπαναστασίου, ο Schmoller και ο Wagner, ανήκαν σ' εκείνους που αντιτέθηκαν στην οποιαδήποτε τοποθέτηση του Σωματείου πάνω στο ζήτημα των νόμων για την καταστολή της δράσης των σοσιαλιστών (Sozialistengesetze), και παράλληλα υποστήριξαν μια άκρως προστατευτική πολιτική στα ζητήματα εξωτερικού εμπορίου¹⁶. Η στάση τους αυτή οδήγησε πολλούς υπερασπιστές των πολιτικών ελευθεριών και οπαδούς των φιλελεύθερων αντιλήψεων στα ζητήματα εξωτερικού εμπορίου σε παραίτηση από το Σωματείο¹⁷. Ένας απ' αυτούς που παραιτήθηκαν το 1879 είναι και ο Lujo von Brentano. Ο Brentano ασχολήθηκε ίσως περισσότερο από κάθε άλλο μέλος του Σωματείου με τα ζητήματα του εργατικού συνδικαλισμού, και ήταν μεταξύ άλλων εμβριθής γνώστης των οικονομικών εξελίξεων στη Βρετανία. Το πέρασμά του από το Σωματείο, αλλά και η μετέπειτα επιρροή του, άνοιξαν το δρόμο για τη διαμόρφωση μιας αντιμοναρχικής ομάδας μεταξύ των Kathedersozialisten, στην οποία αργότερα ανήκε και ο Max Weber.

Στις φοιτητικές σημειώσεις του Παπαναστασίου δεν βρίσκονται ενδείξεις ότι γνώριζε το έργο του Brentano. Μπορεί βέβαια να υποθέσει κανείς ότι θα γνώριζε την ύπαρξη και τις απόψεις του. Ο Παπαναστασίου, όμως, κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Βερολίνο διαμορφώθηκε σε μαθητή του Wagner, πράγμα που ίσως τον εμπόδισε να ασχοληθεί περισσότερο με τις απόψεις πιο φιλελεύθερων τάσεων του Σωματείου¹⁸.

Ο Wagner ήταν ο κύριος εκπρόσωπος της τάσης εκείνης στους κόλπους των Kathedersozialisten που ανέπτυξε την ιδέα του κρατικού σοσιαλισμού

15. H. A. Winkler, *Liberalismus und Antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1979.

16. A. Müssiggang, *Die soziale Frage in der historischen Schule der deutschen Nationalökonomie*, Mohr, Tübingen 1966, σ. 153.

17. Στο ίδιο.

18. Για τη στροφή του Παπαναστασίου προς τον Wagner, βλ. Ψαλιδόπουλος, ό.π.

(Staatssozialismus). Ιδιαίτερα πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι υποστηρικτές της τάσης αυτής αντιτέθηκαν στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής στα πλαίσια ενός πολιτικού φιλελευθερισμού. Κατά την άποψή τους, έπρεπε να ληφθούν ευνοϊκά μέτρα για τους εργάτες, σύμφωνα όμως με την κρίση των λειτουργών ενός υπερκομματικού μοναρχικού κράτους, και με μέσο έναν επαρκή και λειτουργικό γραφειοκρατικό μηχανισμό¹⁹.

Ο Wagner ήταν ακόμα στενά συνδεδεμένος με προτεσταντικούς κύκλους. Ο θρησκευτικός του προσανατολισμός επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο συνδέει ηθικολογικές θεωρήσεις με οικονομολογικές απόψεις²⁰. Επίσης δεν ήταν ιστορικός. Ως προς αυτό το σημείο βρισκόταν σε αντίθεση με τον Schmoller, και πολύ κοντά στις απόψεις του Menger²¹.

Ο θετικισμός του Wagner συνδυάζεται με τεχνολογικές αντιλήψεις. Θεωρεί ότι από την αυστηρή επιστημονική ανάλυση πρέπει να προκύπτουν συγκεκριμένοι στόχοι, από τους οποίους θα πρέπει να απορρέει η νομοθεσία. Στη δραστηριότητα ιδιαίτερα των ιστορικά προσανατολισμένων μελών του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής βλέπει μια τάση για γνωστικούς και πρακτικούς συμβιβασμούς πέρα από σταθερές αρχές και επιστημονικά κριτήρια²². Το γεγονός ότι ο Παπαναστασίου τελικά προτίμησε τον Wagner αντί του Schmoller ίσως είναι αποτέλεσμα της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας, από την οποία μάλλον διαπνεόταν πριν φτάσει στον τόπο των μεταπτυχιακών του σπουδών. Η επαφή με τον θεωρητικό του κρατικού σοσιαλισμού του έδωσε όμως τη δυνατότητα να τακτοποιήσει τις σκέψεις του, συνδέοντας τις κλίσεις του με μια συγκεκριμένη κατεύθυνση οικονομολογικής μεθοδολογίας.

Την ίδια περίοδο που βρίσκεται κάτω από την επιρροή του Wagner δείχνει ενδιαφέρον για ζητήματα επιστημολογίας και μεθοδολογίας των φυσικών επιστημών, για τις θεωρίες των εκπροσώπων του νομικού θετικισμού²³ και για τη φιλοσοφία και την κοινωνιολογία του Georg Simmel²⁴.

19. Lindenlaub, ό.π., σ. 94-95.

20. Müsiggang, ό.π., σ. 142-143.

21. Γύρω από τις σημαντικότερες πτυχές της μεθοδολογικής διαμάχης μεταξύ ιστορικών και αντιστοιστών, βλ. C.G.A. Bryant, *Positivism in Social Theory and Research*, Macmillan, Λονδίνο 1985, σ. 57-108.

22. Lindenlaub, ό.π., σ. 121.

23. Ο νομικός θετικισμός, ιδιαίτερα του Stammler, έχει απήχηση στους κόλπους των «Κοινωνιολόγων». Ο κύριος εκπρόσωπος αυτής της τάσης στην Ελλάδα είναι ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος.

24. Ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος αναφέρει ότι μεταξύ αυτών που επηρέασαν τον Παπαναστασίου κατέχει εξέχουσα θέση ο Otto Gierke, θεωρητικός των συνεταιριστικών θεσμών. Αν και υπάρχουν αναφορές στον Gierke στις φοιτητικές σημειώσεις, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Παπαναστασίου του έδωσε κάποια ιδιαίτερη σημασία. Η έκταση των

Ο Simmel άλλωστε ήταν και καθηγητής του, και τα φοιτητικά του τετράδια αποδεικνύουν μια ενασχόληση με το έργο του που φαίνεται να υπερβαίνει την ύλη των παραδόσεων. Ο Simmel, βέβαια, με τον άκρατο υποκειμενισμό του, κινείται στα πλαίσια των ρομαντικών παραδόσεων που εκ πρώτης όψεως δεν συμβιβάζονται με τον τεχνοκρατικό ορθολογισμό του Wagner. Το βουλησιαρχικό στοιχείο όμως της σκέψης του Simmel μπορεί να αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία για έναν διανοούμενο που φαντασιώνει παρεμβάσεις στα κοινωνικά πράγματα. Οι μεθοδολογικές προτάσεις του Simmel, που στηρίζονται στην υπόρρητη άποψη ότι τα λειτουργικά χαρακτηριστικά των μορφών κοινωνικής συμβίωσης δεν βρίσκονται αναγκαστικά σε αντιστοιχία με το περιεχόμενο και τα νοήματα που προσδίδουν τα μέλη της κοινωνίας στις καταστάσεις, δίνουν τη δυνατότητα κατασκευής θεωρητικών πλαισίων βολικών για κάθε κοινωνικό τεχνολόγο²⁵. Ο Παπαναστασίου ίσως αντιλαμβανόταν ότι μια θεωρία, βάσει της οποίας οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης μπορούν να είναι αποσυνδεδεμένες από παραδοσιακές σημασίες, επιτρέπει —ή πάντως δεν εμποδίζει— το σχεδιασμό της προόδου.

Είναι δύσκολο να αποκτήσει κανείς, βάσει των στοιχείων που διαθέτουμε, πλήρη εικόνα των συντεταγμένων που καθόριζαν τη σκέψη του προς το τέλος των σπουδών του στη Γερμανία. Το μέρος των σημειώσεων που δεν αφορά στο σχολιασμό συγγραμμάτων είναι πολύ μικρό για να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα. Τα τετράδιά του όμως, όπως και τα κείμενα που αργότερα δημοσίευσε, σε καμία περίπτωση δεν μαρτυρούν έναν ρομαντικό υποκειμενισμό τύπου Simmel. Τα όρια του υποκειμενισμού και της βουλησιαρχίας χαράζονται με μέτρα που απορρέουν από την πρόθεση οικονομικού και πολιτικού εξορθολογισμού.

Ποια είναι όμως η σχέση του Παπαναστασίου, που συνήθως χαρακτηρίζεται ως σοσιαλιστής, με το μαρξισμό και το εργατικό κίνημα; (Είναι σαφές ότι ο χαρακτηρισμός δεν παραπέμπει στους γερμανούς «από καθέδρας σοσιαλιστές».)

Εάν λάβει κανείς υπόψη του την πολιτική δύναμη του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και τη σημασία του μαρξισμού για το εργατικό κίνημα του γερμανόφωνου χώρου στις αρχές του αιώνα, εύκολα μπορεί να οδηγηθεί στη θέση ότι ο Παπαναστασίου θα πρέπει να είχε έρθει σε επαφή με τα αριστερά ρεύματα. Πράγματι είχε διαβάσει Marx, αν και σύμφωνα με τις σημειώσεις που έχουν

αναφορών στον Gierke είναι η ίδια με αυτή των αναφορών σε μια πληθώρα άλλων θεωρητικών που εμφανίζονται στις σημειώσεις του και τον απασχολούν περιθωριακά (βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Πρόλογος» στο: Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, ό.π., σ. ζ'-κδ').

25. G. Simmel, *Soziologie*, Λειψία 1908, σ. 582-583.

μείνει, το μαρξιστικό έργο δεν έχει γι' αυτόν συγκρίσιμη σημασία με το έργο άλλων, μη μαρξιστών διανοητών²⁶. Είναι επίσης πιθανό να άκουγε συχνά κριτικές παρατηρήσεις γύρω από την οικονομική θεωρία του Marx από τους δασκάλους του. Ίσως να είχε ακούσει και παρατηρήσεις γύρω από τον μαθηματικό φορμαλισμό στον Marx από τον von Bortkiewicz, τις παραδόσεις και τα σεμινάρια του οποίου είχε παρακολουθήσει. Αυτό που λείπει όμως παντελώς από τις σημειώσεις είναι κάποια ένδειξη για σχέσεις του Παπαναστασίου με τη Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία. Μέσα σ' ολόκληρο το σώμα των φοιτητικών σημειώσεων η λέξη «Σοσιαλδημοκρατία» εμφανίζεται σε τίτλο κειμένου μόνο μία φορά. Έχει βιβλιογραφήσει ένα άρθρο με θέμα τις θέσεις της Σοσιαλδημοκρατίας γύρω από ζητήματα συνεταιρισμών («Sozialdemokratie und Genossenschaftswesen»). Εάν το αρχείο δεν δίνει στρεβλή εικόνα, για άλλη μία φορά επιβεβαιώνεται ότι ξεφεύγει από το πλαίσιο των προβληματισμών που έχουν διαμορφώσει οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι στους οποίους φοίτησε, κατά κανόνα μόνο όταν ασχολείται με τους συνεταιρισμούς και το αγροτικό ζήτημα. Κρίνοντας από τα διαβάσματά του και από ό,τι άλλο έχει μείνει στο αρχείο του από αυτή την εποχή, μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι κιούνταν σε μάλλον συντηρητικές κατευθύνσεις, και πάντως σε διαφορετικές από αυτές που χαρακτηρίζουν την πολιτεία του μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα. Οι σπουδές του, σε συνδυασμό με την έλλειψη κάθε επαφής με το γερμανικό εργατικό κίνημα, παρόλο που εξηγούν ορισμένες πλευρές της σκέψης και της δράσης του, ιδιαίτερα την απόσταση ασφαλείας απ' όσους πίστευαν στις επαναστατικές ρήξεις, δεν εξηγούν τη διάθεσή του για επιλεκτικές σχέσεις με το ελληνικό εργατικό κίνημα μετά το 1908. Τόσο οι «Κοινωνιολόγοι», όσο και οι συντακτικές επιτροπές των εντύπων που αυτοί επηρέαζαν, έδειξαν ένα έντονο ενδιαφέρον για το μαρξισμό και τις εξελίξεις των ριζοσπαστικών τάσεων του εργατικού κινήματος²⁷. Βέβαιο είναι, επίσης, ότι τον Ιανουάριο του 1909 οι «Κοινωνιολόγοι» είχαν κάποια επαφή με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας²⁸. Ο Παπαναστασίος θα πρέπει τουλάχιστον να γνώριζε την πραγματοποίηση αυτών των επαφών. Κι αν ακόμα ο —μερικός έστω— προσανατολισμός των «Κοινωνιολόγων» προς το εργατικό κίνημα είχε προέλθει από άλλα μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, που είχαν ήδη από το εξωτερικό σχέσεις με μαρξιστές —όπως ο Κ. Χατζόπουλος— κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό να είχε

26. Αρχείο Παπαναστασίου, Φάκελος 132.

27. Βλ. τα έντυπα *Μέλλον*, *Λαός*, *Κοινωνισμός*.

28. «Το "Εμπρός" του Βερολίνου για την "Κοινωνιολογική Εταιρεία"», εβδομαδιαία επιθεώρηση *Μέλλον*, 11-24 Ιαν. 1909. Πρόκειται για αναφορά σε άρθρο του δημοσιογραφικού οργάνου της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας *Vorwärts* της 1.1.1909.

συμβεί παρά την αντίρρηση του Παπαναστασίου²⁹. Πότε όμως ο Παπαναστασίου αποδεσμεύεται από τους συντηρητικούς Kathedersozialisten και διευρύνει τους πολιτικούς και θεωρητικούς του προσανατολισμούς;

Τα ενδιαφέροντά του γύρω από συνεταιριστικά ζητήματα τον οδηγούν στην επεξεργασία της σχετικής γαλλικής βιβλιογραφίας. Αν και ασχολείται κυρίως με ζητήματα οργάνωσης των συνεταιρισμών και της αγροτικής πίστης στη Γαλλία, δεν παραλείπει να στρέψει το βλέμμα του και σε θεωρητικές συμβολές. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ένας διανοούμενος που πιστεύει στη σημασία του συνεταιριστικού κινήματος προσεγγίζει το έργο της σχολής της Nîmes και των προυντονιστών. Ίσως ο Παπαναστασίου επηρεάστηκε από τον Charles Gide, τον κύριο εκπρόσωπο της σχολής της Nîmes, ο οποίος έλπιζε σε μια σταδιακή υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής τάξης πραγμάτων μέσω της συνεταιριστικής οργάνωσης, ιδιαίτερα των καταναλωτών³⁰. Η μελέτη των έργων του ίσως συνέβαλε στην διεύρυνση, ή και μετατόπιση, των θεωρητικών σχημάτων που γνώρισε στο Βερολίνο. Ίσως, ακόμα, η επαφή με το έργο του προυντονιστή Eugène Fournière να είχε κάποια σημασία, την οποία όμως δύσκολα μπορούμε να εκτιμήσουμε.

Πιο σαφείς ενδείξεις για αριστερές επιρροές περιέχονται στο μέρος των σημειώσεων που έγιναν κατά την παραμονή του στην Αγγλία. Το ενδιαφέρον του για τις συνθήκες της χώρας αυτής δεν προήλθε από τις εμπειρίες του στη Γερμανία και, πάντως, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν προκλήθηκε από το έργο του πλέον ενδιαφερομένου για τα βρετανικά πράγματα από καθέδρας συσialiστή, του Lujo von Brentano.

Και πάλι το ενδιαφέρον του για τους συνεταιρισμούς συμβάλλει στη γεωγραφική μετατόπιση των αναζητήσεών του. Στην Αγγλία έχει πάει ο Παπαναστασίου τουλάχιστον μία φορά πριν εγκαταλείψει το Βερολίνο³¹. Βέβαιο είναι, πάντως, ότι τουλάχιστον από τις αρχές του 1906 βρίσκεται πια στο Λονδίνο, και παραμένει εκεί ως το καλοκαίρι του 1907. Προμηθεύεται μέσω γνωριμιών του συστατικές επιστολές που του επιτρέπουν την πρόσβαση σε συνεταιριστι-

29. Στοιχεία γύρω από την επαφή μελών της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, όπως ο Κ. Χατζόπουλος και ο Α. Δελμούζος, με μαρξιστικές ιδέες, στο: Ρένα Σταυρίδη-Πατριχίου, «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη», *Μνήμων*, τ. 7, 1978, σ. 18-45.

30. Έργα του Gide μεταφράζει στα ελληνικά ο συνεργάτης του Α. Παπαναστασίου Σ. Κορώνης.

31. Στο προσωπικό αρχείο της εξαδέλφης του Παπαναστασίου κ. Τούλας Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη βρίσκεται κάρτα από το Λονδίνο προς τους γονείς του, που έχει σταλεί τον Φεβρουάριο του 1905.

κές ή συμμετοχικές εταιρείες, τις οποίες και επισκέπτεται³². Τον ενδιαφέρουν πάντα κυρίως εταιρείες επεξεργασίας γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων.

Ενδείξεις για παρακολούθηση πανεπιστημιακών μαθημάτων δεν υπάρχουν στο αρχείο. Άλλωστε, η γνώση της αγγλικής που διαθέτει δεν είναι εξαιρετική. Σε τετράδια αγορασμένα στο Βερολίνο σημειώνει αγγλικές εκφράσεις, και προσπαθεί να εμπλουτίσει το λεξιλόγιό του με τη βοήθεια ενός αγγλογαλλικού λεξικού.

Στην εσωτερική πλευρά του εξωφύλλου ενός τέτοιου τετραδίου υπάρχει μια σημείωση με μολύβι, που αν κρίνουμε από τα δυσανάγνωστα και ακατάστατα γράμματα, θα πρέπει να είχε γίνει βιαστικά. Οι λέξεις σχηματίζουν τους εξής τρεις τίτλους: *Fabian Essays in Socialism* / *Commonsense of Municipal Trading* / *Fabianism and the Fiscal Question*.

Πρόκειται για τίτλους βιβλίων, με την έκδοση των οποίων έχει σχέση ο George Bernard Shaw³³. Το πρώτο είναι ίσως το πιο σημαντικό. Πρόκειται για συλλογικό τόμο που εξέδωσαν οι Φαβιανοί (υπό την διεύθυνση του G. B. Shaw) και στον οποίο συγκεντρώνεται η οικονομική τους θεωρία, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί στα 1889 (πέντε χρόνια μετά την ίδρυση της Φαβιανής Εταιρείας)³⁴. Ο Παπαναστασίου θα πρέπει, αν κρίνουμε από τις λίγες σημειώσεις από αυτή την περίοδο που έχουν βρεθεί, να είχε τουλάχιστον επιφανειακή γνώση των συζητήσεων που προηγήθηκαν της διαμόρφωσης της φαβιανής οικονομικής θεωρίας. Σοβαρή ένδειξη για κάτι τέτοιο είναι η συχνή εμφάνιση στις σημειώσεις του του ονόματος Francis Walker. Ο Walker είναι ο αμερικανός οικονομολόγος με τον οποίο οι Φαβιανοί ανοίγουν έναν επιστημονικό διάλογο, που τελικά τους οδηγεί στη διατύπωση των θεωριών τους περί προσόδου, πλησιάζοντας έτσι απόψεις που παλιότερα είχαν διατυπωθεί στη Γερμανία από τον Rodbertus και που ήταν πολύ λίγο γνωστές τότε στην Αγγλία³⁵.

Ο Παπαναστασίου, που γνώριζε το έργο του Wagner και του Schönberg,

32. Τέτοιες συστατικές επιστολές, μ.α. προς Newfoundpool Co-operative Allotments Society (12.2.1906) και Ayleston Co-operative Society (12.2.1906), έχουν σωθεί στο Αρχείο Παπαναστασίου.

33. G. B. Shaw (εκδ.), *Fabian Essays in Socialism*, Walter Scott, Λονδίνο 1889· του ίδιου, *Commonsense of Municipal Trading*, Constable, Λονδίνο 1904· του ίδιου, *Fabianism and the Fiscal Question: an Alternative Policy*, Fabian Society Tract, n. 116, Λονδίνο 1904.

34. W. Wolfe, *From Radicalism to Socialism. Men and Ideas in the Formation of Fabian Socialist Doctrines (1881 - 1889)*, Yale University Press, New Haven - Λονδίνο 1975, σ. 293-297.

35. Για τη σημασία του Walker για τους Φαβιανούς, βλ. A. M. McBriar, *Fabian Socialism and English Politics (1884 - 1918)*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, σ. 36-42.

οι οποίοι είχαν σε πολλά επηρεαστεί από τον Rodbertus, δεν πρέπει να είχε δυσκολίες πρόσβασης στη συζήτηση μεταξύ Walker και Φαβιανών. Δεν ανακαλύπτει όμως μόνο τις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του *Fabian Essays*, αλλά και αυτές που εξελίχθηκαν μετά το 1889 με αφορμή το βιβλίο αυτό.

Στα πλαίσια της Φαβιανής Εταιρείας εκφράστηκε η κριτική άποψη ότι τα *Essays* δεν πραγματεύονται ζητήματα εργατικού συνδικαλισμού και συνεταιρισμών. Πολύ σύντομα εμφανίστηκαν κείμενα, οι συγγραφείς των οποίων αποσκοπούσαν στην κάλυψη του κενού. Οι συζητήσεις περί εργατικού συνδικαλισμού δεν φαίνεται να απασχόλησαν τον Παπαναστασίου. Δεν μπορούσε όμως να αγνοήσει τους προβληματισμούς και τις θέσεις τους σε θέματα συνεταιρισμών. Οι συζητήσεις σε τέτοια θέματα εισήχθησαν στους κύκλους των Φαβιανών μ' έναν τόμο που εξέδωσαν στα 1891. Πρόκειται για το βιβλίο της Beatrice Webb, *The Co-operative Movement in Great Britain*, το οποίο ο Παπαναστασίου ανακαλύπτει και το δανείζεται περισσότερες από μία φορές από δημόσια βιβλιοθήκη³⁶. Παράλληλα εκείνη την περίοδο ασχολείται με το έργο του οικονομολόγου και ιστορικού αγγλικανού ιερέα William Cunningham³⁷.

Ούτε μετά την αποχώρηση από το Βερολίνο ήρθε σε επαφή με το μαρξιστικά προσανατολισμένο εργατικό κίνημα και τη μαρξιστική θεωρία. Άλλωστε οι μαρξιστικές ιδέες στην Αγγλία ήταν πολύ λιγότερο διαδεδομένες απ' ό,τι στη Γερμανία, τόσο στη διανόηση όσο και στους εργάτες. Είναι φυσικό λοιπόν, κάποιος που δεν πλησίασε το μαρξισμό και το εργατικό κίνημα στη Γερμανία να μην αλλάξει στάση κάτω από συνθήκες που δεν ωθούν προς μία τέτοια μεταστροφή. Παρά το γεγονός, όμως, ότι όσο ήταν στο εξωτερικό δεν επηρεάστηκε άμεσα από τις ριζοσπαστικές σοσιαλιστικές τάσεις, ίσως η επαφή του με τους Φαβιανούς εξηγεί την υιοθέτηση, μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, μιας πολιτικής στάσης που βρίσκεται πιο κοντά σ' αυτή των αριστερών και πολιτικά πιο φιλελεύθερων Kathedersozialisten, όπως ήταν ο Brentano και ο Herkner³⁸.

Οι σχέσεις των Φαβιανών με το Εργατικό Κόμμα και η έμμεση συμμετοχή τους στις διαδικασίες που οδήγησαν στη νίκη του Κόμματος των Φιλελευθέρων στη Βρετανία, το 1905, δημιούργησαν ένα πλαίσιο σύνδεσης των μεταρ-

36. Έχουν σωθεί τα δελτία δανεισμού.

37. Ο Cunningham δεν ανήκε στους αγγλικανούς ιερείς που συνδέθηκαν με τους Φαβιανούς, με τους οποίους φαίνεται πως δεν είχε καμία επαφή. Σύμφωνα με τις σημειώσεις, ο Παπαναστασίου έχει διαβάσει ένα μεγάλο μέρος των έργων αυτού του σημαντικότερου ίσως ιστορικού του οικονομικού βίου στην Αγγλία των αρχών του αιώνα.

38. Από τον Herkner έχει επηρεαστεί ο οικονομολόγος Δ. Καλιτσονάκης, στενός συνεργάτης του Παπαναστασίου και από τους πρώτους καθηγητές της Α.Σ.Ο.Ε.Ε.

ρυθμιστών με την πολιτική σκηνή και τους μηχανισμούς πολιτικής παρέμβασης τελείως διαφορετικό απ' αυτό που επέτρεπαν οι γερμανικές συνθήκες. Η ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών και το επίπεδο συγκρότησης της εργατικής τάξης έδιναν ιδιαίτερες δυνατότητες ενσωμάτωσης των εργατών στις πολιτικές διαδικασίες. Αν και οι δυνατότητες αυτές γίνονται στη Μ. Βρετανία πιο διαφανείς κατά το Μεσοπόλεμο, ο Παπαναστασίου, στο βαθμό που είχε ενδιαφερθεί για την πολιτική δράση των Φαβιανών, θα πρέπει να είχε επηρεαστεί από τον τρόπο του πολιτικού τους παιχνιδιού, που δεν απέκλειε επαφές τόσο με τα φιλελεύθερα στοιχεία όσο και με τους εκπροσώπους του επαναστατικού και μαρξιστικού εργατικού κινήματος, προκειμένου να επιτευχθεί η προώθηση μέτρων κοινωνικής πολιτικής.

Το πρότυπο δράσης των Φαβιανών είναι πράγματι αυτό που τείνει να υιοθετηθεί όχι μόνο με την ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, στα 1908, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας³⁹. Αν και οι παπαναστασιακοί διανοούμενοι και όσοι συνεργάστηκαν μαζί του είχαν, όπως άλλωστε και όλοι οι άλλοι διανοούμενοι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία σπουδάσει στη Γερμανία, το ιδεολογικά και οργανωτικά πιο εύελικτο σχήμα των Φαβιανών τους παρείχε ένα πιο χρήσιμο πρότυπο. Αν και εξακολούθησαν να αντλούν ιδέες κυρίως από τις θεωρητικές διαμάχες που εξελίσσονταν στα πλαίσια του Σωματίου Κοινωνικής Πολιτικής, οι αντιλήψεις τους ήταν περισσότερο προσαρμοσμένες στην πρακτική αυτών των μετριοπαθών βρετανών σοσιαλιστών. Ο έντονα αγγλογαλλικός προσανατολισμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά τη δεκαετία 1910-1920 και η τότε εσωτερική πολιτική του Βενιζέλου, της οποίας συστατικό στοιχείο ήταν η προσπάθεια ενσωμάτωσης του εργατικού κινήματος και πρόσδεσής του στο άρμα του αστικού εκσυγχρονισμού⁴⁰, υπήρξαν παράγοντες που συνέβαλαν ουσιαστικά στην απομάκρυνση από τις πρωσικές καταβολές πολλών ελλήνων διανοουμένων.

Η επίδραση που άσκησε ο Wagner και οι συντηρητικοί Kathedersozia-

39. Σε συνέντευξη που έδωσε ο Παπαναστασίου στον Κ. Μπαστιά (*Πρώτα*, 20.2.1932), αναφέρει ότι η Κοινωνιολογική Εταιρεία δημιουργήθηκε με πρότυπο τη Φαβιανή Εταιρεία. Το ίδιο αναφέρεται και στο άρθρο του *Vorwärts* (1.1.1909) για την εμφάνιση των «Κοινωνιολόγων». Για την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών στον πολιτικό λόγο του Παπαναστασίου, βλ. Γ. Κοντογίργης, «Οι σοσιαλιστικές ιδέες του Α. Παπαναστασίου», και Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Η αυγή της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας». Και τα δύο άρθρα στον συλλογικό τόμο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 83-102 και 103-110 αντίστοιχα.

40. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, «Εξάντας», Αθήνα 1978.

listen πάνω στον Παπαναστασίου⁴¹ δεν εξηγεί μόνο το γεγονός ότι δεν ασχολήθηκε με την ανάπτυξη του εργατικού συνδικαλισμού, προτιμώντας την αψ' υψηλού διατύπωση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Οι θεωρητικές του καταβολές στη σκέψη συντηρητικών εκπροσώπων του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής εξηγεί συγχρόνως και τις αποστάσεις που τηρεί προς φιλελεύθερους διανοούμενους όπως ο οικονομολόγος Ανδρέας Ανδρεάδης. Η συμπόρευσή του όμως με τους Φιλελευθέρους και η ευκαιριακή συνεργασία με εκπροσώπους του εργατικού κινήματος όλων των κατευθύνσεων μπορεί να αναχθεί σε μεγάλο βαθμό στη μερική τουλάχιστον επικάλυψη των βαγκνεριανών ιδεών περί κρατικού σοσιαλισμού από τις ιδέες και τα πρότυπα δράσης των Φαβιανών, τους οποίους γνώρισε ο Παπαναστασίου κατά την παραμονή του στην Αγγλία.

41. Ο Παπαναστασίου δεν ήταν ο μόνος Έλληνας μαθητής του Wagner. Από τον κύκλο του δύο ακόμα οικονομολόγοι είχαν ακούσει μαθήματά του: ο Σπ. Κορώνης, καθηγητής της πολιτικής οικονομίας στο Ε.Μ.Π., και ο Κυρ. Βαρβαρέσος, καθηγητής της πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όπως είναι γνωστό, και οι δύο έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή.

